

الف) مراحل اجرا

اندازه‌گیری زمینه کار و ارائه و تهیه طرح مناسب:

استاد کار به تناسب زمینه کار که ممکن است لچکی، سردر یا کتیبه باشد طرحی تهیه می‌نماید. تهیه طرح به دو صورت امکان‌پذیر است:

طرح از سوی استادکار و ابتکاری باشد.
طرح برداشتی از طرح‌های قدیمی (نقوش گیاهی تجریدی، اسلیمی و خطایی، نقوش هندسی)

آماده‌سازی آجر

آجر متداول و معمولی که سابقاً در بنا به کار می‌رفت مربع بود و تاریخچه آن به دوره‌های پیش از اسلام می‌رسد. تفاوت و تنوع در رنگ و اندازه و جنس آجر حاکی از آن است که آجرها در مناطقی نزدیک به محل کار تولید می‌شد. آثار به جای مانده از کوره‌های آجرپزی اطراف شوشتر و دزفول مهر تأییدی بر این ادعاست.

در این مرحله جهت اجرای طرح، آجر مربع مطابق با اجزای تفکیک شده طرح به وسیله استاد آجر تراش به قطعات دو قدی، سه قدی، چارک، یک سرپخ، دو سرپخ، کلوک و اشکال متنوع دیگر برش داده می‌شود. در دوران اسلامی خصوصاً عصر ایلخانی برش آجرها به دو روش انجام می‌گرفت:

آجر را که هنوزتر و در قالب بودند یا به وسیله سیم و یا کاردی تیزپیش از پختن برش می‌دادند. آجر کلوک یا ته آجر با این روش تهیه می‌شود همان‌طور که آجرهای مربع کوچک از ابعاد کوچک‌تر درست می‌شود. بنایان آجرهای پخته را به ابعاد مناسب جهت قرار دادن در زوایای طرح مورد نظر تراش می‌دهند.

ابزار مورد استفاده در این مرحله تیشه، اره، سوهان، کسو (Kasoo) می‌باشد.^۱

تطبیق اندازه‌های طرح با زمینه

در این مرحله سطح نما با یکی از سه ملات گچ و خاک، گل و آهک، ماسه و آهک و خاک (حرامه) به طور یکنواخت آماده می‌گردد. به علت قرینه‌بودن طرح درخوون چینی، با تکرار یک نقش از طرح، پوشاندن سطح کتیبه یا زمینه کار تا حدودی آسان می‌گردد، کافی است استاد کار میزان آجر کاربردی و سطح مورد نیاز یک واحد از طرح را بر زمینه اصلی سنجیده و آن را به مساحت کل زمینه تقسیم نماید تا میزان تکرار طرح مشخص شود، اضافه زمینه به عرض حاشیه‌ها افزوده می‌شود. تعیین نوع و تعداد آجر مورد نیاز، اعم از آجر تمام، ته آجر، سه قدی، دو قدی، از هر نوع در هر واحد طرح الزامی است.

ب) شیوه‌های اجرا

در هنگام اجرا ممکن است طرح را به سه صورت بر زمینه جای داد:

۱- معرق (خفته - راسته) tah -
Khoftah - ras

۲- منبت (سپر و گسنه) nah -
Sir - o - gos

۳- آجر قالبی

در شیوه معرق قطعات آجر بدون ایجاد اختلاف سطح، در کنار هم، به ترتیب قرارگیری اجزای طرح، با محاسبه فاصله بندکشی بر روی زمینه قرار می‌گیرند.

در این نوع تزئین نقوش گره چینی خصوصاً شمشه‌های دوازده و ده رایج است. اجزای شمشه را از آجر تراش داده و بعد از لعاب کاری با رنگهای آبی، سبزی، مشکی و در کنار هم چیدن آنها طرح مورد نظر را در کادر انتخاب شده به دست می‌آورند.
از این نوع روش لعاب‌دهی در آجرهای لبه بام یا دوره‌های تزئینی بر گیلویی ستونها استفاده شده است.

در نوعی نقش‌اندازی به شیوه معرق از آجرهای لعابدار^۲ آجر ساده و ملاط گچ استفاده می‌شود که به نام آجرکاری نقشی مشهور است.
در شیوه منبت قطعات آجر به صورت گود و برآمده و در اصطلاح محلی سپر و گسنه بر زمینه کار قرار می‌گیرند و اختلاف سطح به‌وجود آمده بیشتر از سه سانت نیست.

شیوه دیگری از اجرای آجر منبت در منطقه، خصوصاً شهرهای شوشتر و دزفول، مشاهده شده است. این صورت که یک (موتیف) واحد تمام از طرح بر روی آجر مربع به صورت نقش برجسته ایجاد می‌شود که نهایتاً با در کنار هم قرار دادن آجرهای مربع طرحی یکپارچه و زیبا به دست می‌آید. با دقت در جزئیات این شیوه می‌توان دریافت، نقش‌اندازی برجسته بر سطح آجرها به شیوه قالبی و در زمانی که آجرها هنوزتر بوده‌اند انجام شده است.

پاورقی:

۱- اقتباس از کتاب هنر کاشیکاری به همت محمدیوسف کیانی
۲- به فتح کاف وسیله‌ای است برای خط انداختن و اندازه‌گیری بر روی آجر.
۳- تشخیص آجر از سفال در تزئینات ضروری است بنابراین باید گفت این امر به آسانی میسر است. اندازه‌های آجر معمولاً از ۲۳ تا ۲۵ سانتی متر متغیر است و ضخامت آن ۵ سانتی متر است و به طور کلی از اندازه سفال بزرگ‌تر و ضخیم‌تر است. مواد سفال مخلوطی از گل رس و شن تمیز شده است، اما مواد آجر ممکن است از گل رس یا از خاک و دانه‌های خرد و ریز تشکیل شده باشد.

عکس شماره (۲-۲): شوشتر: بخشی از نمای خارجی منزل طیب. نوع تزئین: آجرکاری (خوون چینی) خفته راسته با نمایشی از نقوش ساده هندسی.

آجرکاری در خوزستان

نعیمه کریمیان

دوران ساسانی است. برخی از کتیبه‌های آجرکاری مسجد جامع شوشتر و دزفول، در دوره‌های متعدد، بازسازی و مرمت شده‌اند، که تا حدودی نیز به اصالت نقوش و نوع اجرا خدشه وارد کرده است.

بعد از نمونه‌های یاد شده تزیینات آجرکاری نمای دیوارهای منازل قدیمی، با قدمت ۱۵۰ الی ۲۰۰ سال، در مقیاس نه چندان وسیعی مشاهده می‌گردد. از آنجا که کاربرد طرح‌های هندسی و چند ضلعی‌ها به گونه‌ای موفق در تزیینات قرن ۹ و ۱۰ ایران به چشم می‌خورد بنابراین نقوش اجرا شده در این تزیینات نیز اکثراً در قالب اشکال هندسی و گره چینی است. جایگاه این نوع تزیین در اکثر موارد بر لچکی‌ها، پشت بغل‌ها و سردر ورودی بناهاست. در بناهای اعیانی تعداد کتیبه‌های به کار رفته بیشتر و زیباتر است. قرینه بودن طرح‌ها و نقوش در خون چینی پیروی از حاکمیت عامل تقارن در نقوش اسلامی است که این عامل تنها صفت مشترک کلیه تزیینات آجرکاری در منطقه و چه بسا سایر مناطق ایران است.

در نقاطی که هنرمندان رشته‌های مختلف در تزیینات معماری کار نمی‌کردند این امر منجر به کاربرد یک یا دو روش تزیینی در نمای بناها گردیده است. آجرکاری با در دسترس‌ترین مصالح ساختمانی و بدون ترکیب با دیگر تزیینات در کمال سادگی از زیبایی و ظرافت خاصی برخوردار است. رنگ‌آمیزی نقوش در

آجرکاری سطح زیرین طاق‌ها اعم از طاق سر در، طاق ایوان‌ها و... عینیت و وضوح بیشتری به موضوع می‌دهد. رنگ‌های استفاده شده در آجرکاری از جنس رنگ‌های معدنی است.

از جمله افرادی که در این رشته فعال بوده و با بهره‌گیری از فنون و تجارب خود در حفظ و احیا و اشاعه این هنر - صنعت کوشیده‌اند می‌توان از استاد حاج حسین معماریان از شوشتر، حاج محمود معماریان از شوشتر و استاد علی اکبر محبوبی از دزفول نام برد که در این فن خصوصاً تزیینات آجرکاری سابقه طولانی دارند و اکثراً نوسازی بقاع متبرکه و بناهای قدیمی و انجام عملیاتی چون کاشی کاری سطح روی گنبد، گنبدسازی، کاشی کاری بقاع، آجرکاری کتیبه‌ها و کاربرندی‌های آجری و... را به عهده دارند. از جمله بقاعی که توسط ایشان مورد مرمت و بازسازی قرار گرفته‌اند: عبارتند از بقعه سید محمد گیاه‌خوار در شوشتر، بقعه برابن مالک انصاری در شوشتر، بقعه سید محمدشاه در شوشتر، بقعه سید محمد بازار در شوشتر، بقعه شاه رکن‌الدین در دزفول، مسجد جامع دزفول، بقعه یعقوب لیث صفاری در دزفول و...

در اجرای عملیات خون چینی وجود استاد کار ماهر مهم‌ترین عامل است.

آجرکاری - تاریخچه^۱

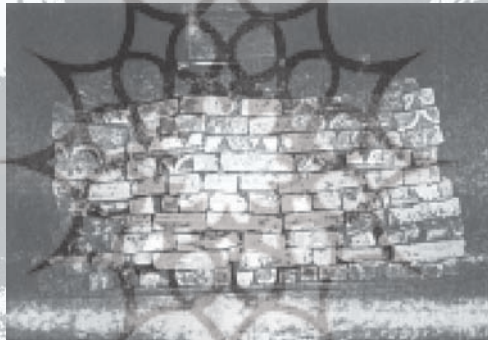
به نظر می‌رسد در اوایل دوره اسلامی بهره‌گیری از تزیینات آجری تا قبل از قرن سوم ه. ق چندان متداول نبوده است. مقبره شاه اسماعیل سامانی، با اقتباس از طرح‌های تزیینی دوران ساسانی، نمونه شاخصی از نقوش آجرکاری دوران اولیه اسلامی است. در این راستا از بناهای باقیمانده دوران اسلامی که تزیینات آجرکاری داشته‌اند می‌توان از کاخ اوخیدر، واقع در جنوب بغداد، به سال ۷۷۸ ه. ق، نام برد که طبق نوشته کریس ول (CRESWELL) قسمت فوقانی تالار بار عام آن با آجر تزیین شده است.

دو مسجد تبریز و نایین از جمله مساجدی هستند که مربوط به دوره آل‌بویه و دارای تزیینات آجرکاری با نقوش هندسی‌اند. مسجد جامع گناباد

(دوره سلجوقی) با تزیینات کنده کاری بر سطح آجر نمایانگر اوج هنر آجرکاری دوران اسلامی است. نقوش گره چینی به‌کار رفته در این تزیینات ظرافت و دقت عمل هنرمندان این دوره را به خوبی نمایان می‌سازد. از جمله بناهایی که از دوره غزنویان به جای مانده رباط ماهی، بین جاده مشهد - سرخس، دو مناره مسعود سوم و بهرامشاه که در خاک افغانستان واقع‌اند، نمونه‌های بارز آجرکاری

هستند که با طرح‌های هندسی و زیگزاگ مزین گشته‌اند. در دامغان نیز از قرن ۵ ه. ق نمونه‌هایی موجود است که بیانگر اوج هنر آجرکاری در این خطه است. تلفیق کاشی و آجر به عنوان تزیین از قرن هفتم ه. ق رواج یافت. بناهایی همچون مسجد جامع اشترجان، به سال ۷۱۵ ه. ق و مسجد ورامین، به سال ۷۲۲ ه. ق، گنبد سلطانیه، به سال ۷۰۴-۷۱۳ ه. ق و همچنین مسجد جامع شوشتر، به سال ۳۰۰ ه. ق، و... دارای این نوع تزیین هستند. در دوره‌های سلجوقی و ایلخانی، آجرهای تراش و قالبی در برخی از طرح‌های آجری به کار می‌رفت. این طرح‌ها با پوشش‌های تزیینی بر روی بنا به شکل آجرچینی معمولی و آجرچینی دو ردیفه و مربع‌های متقاطع و طرح‌های شاخ بزی و جناغی مشاهده می‌شود.

بارزترین عنصر تزیین و دیوارنگاره در تزیینات معماری سنتی خوزستان آجرکاری و در اصطلاح محلی برخی از شهرهای استان خون چینی Khovoon CHini است. در خوزستان آجر کاری تزیینی به شیوه‌ی مثبت است و یک عنصر ساخت ساختمانی نیست بلکه صرفاً جنبه تزیین دارد. قدیمی‌ترین تزیینات به کار رفته در نماکاری مربوط به مسجد جامع شوشتر و دزفول دیده‌می‌شود که متعلق به قرون اولیه اسلامی و به سبک معماری اواخر

عکس شماره (۱-۲) از شوش آجرهای لعابدار مزین به نقوش گیاهی و طرح‌های ساده هندسی. قدمت: قبل از اسلام رنگ‌های کاربردی: آبی، سفید، زرد، کاربرد: آجرکاری معرق.